

Аңдатпа

Еліміздің егемендік алған отыз жылдан астам уақыт ішінде болып жатқан әлеуметтік экономикалық саяси жағдайлар халықтың демографиялық жағдайына көп ықпалын тигізді. Бүгінгі Қазақстан Республикасының алдында тұрған ең маңызды зерттеулердің бірі демографиялық мәселелер болып, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы, яғни қазіргі Түркістан облысының демографиясы өз алдына маңызды тақырыптардың бірі саналады. Халықтың саны мен оның демографиялық жағдайында бұрын-сонды болмаған өзгерістер орын алды. Солардың бірі ретінде Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиялық ахуалында өзіндік ерекшеліктер мен артықшылықтар орын алды. Бұл туралы жүргізілген ғылыми зерттеулер жаңа тұжырымдарды алға тартуда. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада, XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиялық жағдайы тарихи аспектіде қарастырылады. Ғылыми жұмыста аймақ халқының демографиясы әр түрлі қырынан зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты ғылыми міндеттерінің бірі – өңір халқының демографиясы мен аймақтағы демографиялық процестерді көрсету болып табылады. Оңтүстік Қазақстан облысы халқы арасында ішкі-сыртқы көші-қон, неке қатынастары мен туу көрсеткіштері және басқа да жағдайларды басшылыққа ала отырып өңірдің демографиясы сипатталады. Тақырыпқа қатысты статистикалық материалдарға талдау жасалып, оның мазмұны ашылады.

Кілт сөздер. Оңтүстік Қазақстан облысы, халық, демография, көші-қон.

Аннотация

Социально-экономические и политические события, происходящие за более чем тридцать лет независимости страны, оказали большое влияние на демографическую ситуацию населения. Одним из важнейших исследований, стоящих сегодня перед Республикой Казахстан, являются демографические вопросы, в том числе демография Южно-Казахстанской области, то есть Туркестанской области, сама по себе считается одной из важнейших тем. Произошли беспрецедентные изменения в численности населения и его демографической ситуации. Одним из них стали особенности и преимущества демографической ситуации населения Южно-Казахстанской области. Научные исследования, проведенные по этому поводу, выдвигают новые концепции. В данной научной статье рассматривается демографическая ситуация населения Южно-Казахстанской области в конце XX-начале XXI веков в историческом аспекте. В научной работе демография населения региона исследуется с разных сторон. Одной из главных научных задач исследовательской работы является демонстрация демографии населения региона и демографических процессов в регионе. Описывается демографическая ситуация Южно-Казахстанской области учитывая (такие факторы как:) внутренние и внешние миграции, брачные отношения и показатели рождаемости и другие обстоятельства. Проводится анализ статистических материалов, относящихся к теме, и раскрывается ее содержание.

Ключевые слова. Южно-Казахстанская область, народ, демография, миграция.

Abstract

Socio-economic and political events that have taken place over more than thirty years of the country's independence have had a great impact on the demographic situation of the population. One of the most important researches facing the Republic of Kazakhstan today is demographic issues, including the demography of the South Kazakhstan region, that is, the modern Turkestan region, is considered one of the most important topics in itself. There have been unprecedented changes in the population and its demographic situation. One of them was the features and advantages of the demographic situation of the population of the South Kazakhstan region. Scientific research conducted on this subject brings forward new concepts. This scientific article examines the demographic situation of the population of the South Kazakhstan region at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries from a historical perspective. In scientific work, the demography of the region's population is studied from different angles. One of the main scientific objectives of the research work is to demonstrate the demography of the region's population and demographic processes in the region. The demographic situation of the South Kazakhstan region is described, taking into account (such factors as:) internal and external migrations, marriage relations and birth rates and other circumstances. An analysis of statistical materials related to the topic is carried out and its content is revealed.

Keywords. South Kazakhstan region, people, demography, migration.

Кіріспе. Кез-келген мемлекетте халық қоғамның негізгі тіршілігі, қозғаушы күші, мемлекеттің өмірі мен басты бөлігі саналады. Сондықтан, әрбір мемлекет өз халқының сандық көрсеткішін, ұлттық құрамын, демографиясын жете таныған дұрыс. Сол сияқты Қазақстан Республикасы халқының демографиясын, оның ішінде аймақтар мен өңірлер бойынша халықтың демографиялық жағдайын зерттеу тәуелсіздік жылдарынан бастап отандық тарих ғылымындағы ең өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Бүгінгі Қазақстан Республикасының алдында тұрған ең маңызды зерттеулердің бірі демографиялық мәселелер болып, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы, яғни қазіргі Түркістан облысының демографиясы өз алдына маңызды тақырыптардың бірі саналады. Түркістан облысы мәдениет пен тарихи жаңартудың орталығы. Тарихи шегініс жасайтын болсақ, 1932 жылы 10 наурызында Оңтүстік Қазақстан облысы құрылып, 60-шы жылдары Шымкент облысы, егемендік алғаннан кейінгі жылдарда Оңтүстік Қазақстан облысы деп аталған. Бүгінде Түркістан облысы деп аталып, алайда қарастырылып отырған тақырыпта Оңтүстік Қазақстан аталып тұрған кезеңі негізге алынғандықтан, тақырып осы атаумен аталып отыр. Өңірдің демографиялық тарихын белгілі кезең бойынша көрсету тақырыптың маңыздылығын арттыра түседі.

Оңтүстік Қазақстан облысы тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстан Республикасында халқы ең көп тығыз орналасқан аймақ саналды. Облыс халқы көп ұлтты болып, оның 68 пайызын қазақтар құрайды. Оңтүстік Қазақстан облысының демографиялық сипатына туу мен өлім көрсеткіштері, миграция, көші-қон процестері әсер етеді. Облыстың демографиялық көрсеткіштерін анықтауда төмендегідей әлеуметтік-демографиялық факторлар ықпал етеді. Олар:

Біріншіден, халық санының өсуіне туу көрсеткішінің әсері;

Екіншіден, көршілес мемлекеттерден облысқа қоныс аударушы қандастардың көші-қон әсері;

Үшіншіден, халықтың облыс, республика және басқа мемлекеттерге қоныс аударуы мен урбанизация жағдайы. Осы аталған бағыттар бойынша мәселені көтеру тақырыптың өзектілігін арттыра түсетіні сөзсіз.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы дайындауда қолданылған материалдардың негізгі бөлігін тақырыптың атауы мен мазмұны көрсетіп тұрғандай халықтың саны мен орналасу жағдайына қатысты материалдар құрайды. Оның ішіндегі статистикалық мәліметтер мен халықтың саны туралы жарияланып отырған санқа материалдары тақырыптың деректік негізі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында жүргізілген санақ қорытындыларының ішінде ең маңызды орынға иеленген санақ 1999 жылғы санақ болып табылады. Бұл жылғы санақ нәтижесі Қазақстанда немістердің саны аса ауқымды түрде азайып, 1989-1999 жылдар аралығындағы онжылдықта елімізде демографиялық тұрғыда дағдарыс жағдайының орнағанын көрсетті. Бұл жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстаннан шет мемлекеттерге орыс, грек, неміс және басқа да халықтар көшіп кетті. 1999 жылғы санақ қорытындылары 1989 жылғы санақ нәтижелерімен салыстыра отырып, басқаша көрсеткіштерді берді.

Сонымен қатар, халықтардың әр кездегі немесе әр уақыттағы саны мен көрсеткішіне қатысты материалдар мерзімді басылымдарда жарияланып отырды. Сондықтан, отандық мерзімді басылымдардың материалдары Еліміздің демографиялық тарихынан хабар беретін негізгі материалдардық қатарынан орын алады.

Зерттеу әдістеріне тоқталсақ, зерттеу тақырыбының мазмұнын ашуда әр түрлі заманауи методология мен оның бағыттарына және қазіргі заманғы жаңа зерттеу әдістері негізге алынды. Халықтың көбею тарихын зерттеумен тарихи демография айналысқандықтан, бұл саланың тарих ғылымының методологиясымен ғылыми байланысы үлкен ғылыми мәнге ие. Халық саны – тарихи демографияның негізгі көрсеткіштерінің бірі. Осыған байланысты оның динамикасын зерттеу маңызды болып, ол тиісті әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Бұл зерттеуде тарихи демографиялық әдістер, соның ішінде: санақты талдау әдісі, статистикалық, кестелік және графикалық-аналитикалық әдістер негізінде жүзеге асырылатын болады.

Талқылау. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап-ақ отандық ғалымдар аймақтардағы халықтардың демографиясымен, оның тарихымен жеке тақырыптар бойынша айналысты. Соның ішінде Оңтүстік Қазақстан халқының демографиясына қатысты аз да болса зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда демограф-тарихшы ғалымдар М.Х. Асылбеков [1] және В.В.Козина [2] сынды ғалымдар зерттеулер жүргізілді. Аталған зерттеушілер Қазақстан Республикасы халқының демографиясын жалпылама көрсетіп, сонымен бірге Оңтүстік облыстың демографиясын қарастырған.

Оңтүстік Қазақстан облысы халықтарын ұлтына қарай зерттеп, оның осы өңірдің демографиясына әсерін зерттеген тарихшылар да аз болмады, олардың қатарында А.Н. Алексеев [3] сынды тарихшы, зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған. Оңтүстік Қазақстанның әр аудандардағы халықтардың демографиялық тарихын зерттеді. Халықтардың орналасуы мен олардың тұрмыс жағдайы туралы тың

зерттеу жұмыстары мен тың тұжырымдар жекелеген зерттеушілер мен ғалымдар тарапынан ұсынылып отырды. Тәуелсіздік жағдайында Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиясына арнайы және жан-жақты зерттеулер жүргізген Б.Р. Найманбаевтың еңбектерінде [4] өлке халқының тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік-демографиялық дамуына қатысты іргелі еңбектердің қатарынан орын алады.

Республика халқының демографиясын өз деңгейінде зерттеу жүргізген отандық ғалымдар өз зерттеулерінде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның аймақтарын алып ондағы халықтың жалпы әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс-тіршілігі туралы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізген. Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркменстан, Ауғанстан және Иран елдерінен келген қандастардың есебінен өңір халқының демографиялық ахуалының өзгеруіне де зерттеулер жүргізілді. Бұл тақырыпта Б.К. Қалшабаеваның, А.Б. Қалыштың еңбектерінің мазмұны құнды саналады [5].

Нәтижелер.

Облыс халқының демографиялық дамуы

Тәуелсіздігімізді алып, жаңадан қадам басқан ел ретінде әлеуметтік-демографиялық дамуымызды көтеру мемлекеттілігіміздің тірегі болып табылады. Сондықтан да Оңтүстік Қазақстан облысы халқының тарихы тереңде жатқанын өткен тарихымыздан көреміз. 1992 жылы 6 шілдеде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің қабылдаған қаулысымен Шымкент облысына Оңтүстік Қазақстан атауы қайтарылды. Оңтүстік Қазақстан облысы өзінің қайта құрылғанынан бастап, өзіндік демографиялық тарихының жаңа беттері ашылды. Аймақтың демографиясын тиісті әкімшілік бөліністер бойынша көрсету үшін мұндағы мемлекеттік- әкімшілік бөліністерді де белгілеу маңызды саналады. Олар, атап айтқанда облыстың әкімшілік-территориясында 11 аудан, 4 қалалық әкімдік, 7 қалалық сипаттағы елді мекендер, 13 кент, 171 ауылдық округ, 932 ауыл болып, оның барлығы облыс басшылығына біріктірілді [6].

Облыс халқы тәуелсіздік жағдайында ерекше өзгерістерге ұшырады. Еуропалық этностардың немістер, орыстар, гректер және басқа да халықтардың өз тарихи отандарына жаппай көшуіне қарамастан аз қарқынмен болса да өсіп, оырды. Оған сырттан көшіп келушілердің қпалы болды.

Осы орайда әр жылдарда көрсетілген санақ нәтижелеріне сүйенсек, халық саны аз да болса өсіп отырған. Төмендегі №1 кестеде халық санының жылдар бойынша өсімі берілген.

1 кесте

№	Жылдар	Көрсеткіш
1	1989 ж.	1 млн 823,5 мың
2	1999 ж.	1 млн 978,3 мың
3	2009 ж.	2 млн 469 мың
4	2020 ж	1 млн 983,9 мың

Кестеде көрсетілгендей, 1989-1999 жылдар аралығында өсім айтарлықтай байқалмайды. Тіпті жоқ деуге де болады. Бұл әрине елімізде 90-жылдары болған әлеуметтік-экономикалық тоқыраумен байланысты болып, ол халықтың демографиялық өсуіне де ықпал етті [7]. Ал, 1999-2003 жылдар аралығындағы өсімді демографиялық дүмпүмен теңестіруге болады. Бұл жағдай 2000 жылдан бастап халықтың әлеуметтік-экономикалық ахуалының реттелуімен және елімізге көршілес республикалардан ағылған қандастардың есебімен байланысты. Бұл онжылдықта Оңтүстік Қазақстан облысының демографиялық жағдайы туу мен өсім, көші-қон мен осымен байланысты басқа да бағыттардың дамуы республикада бұрын-соңды болмаған көрсеткішке жетті.

Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының демографиялық дамуындағы басты ерекшелік – олардың саны көбеюінде екенін көреміз. 2009-2019 жылдар аралығындағы, яғни келесі онжылдықтағы демографиялық ахуал тағы да аса ірі көрсеткішке жеткізді. Бұл кезде халықтың көбеюіне байланысты Шымкент қаласын облыстан бөлу мәселесі көтерілді. 2018 жылы президент Н.Ә.Назарбаевтың бұйрығы бойынша Шымкент қаласы жеке республикалық аймақ ретінде бөлініп, қала республикадағы үшінші миллионер қала атанды.

Осы тұста облыс тұрғындарының өсу қозғалысын төмендегідей екі кезеңге бөліп қарастыру қажет. Біріншісі Оңтүстік Қазақстан облысы кезеңіндегі өңір халқының демографиялық дамуы және екіншісі Түркістан облысы кезеңіндегі халықтың демографиясы. Жоғарыда атап өткеніміздей Шымкент қаласы ірі қала ретінде бөлініп шыққанына қарамастан 2020 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Түркістан облысының халық саны 2 млн-ға жуықтап отыр [8].

Тәуелсіздік жылдары урбандалу процестерінің күшейе түскен, әсіресе қазақтардың қалаға бет бұрған кезеңі десек те болады. Бұл жылдары қала халқы 5,7%-дан 54%-ға түскенімен, Оңтүстік

Қазақстан облысында қала тұрғындары арасында қазақтардан 55,8%-дан 70,1%-ға дейін өсті, яғни 1,25 есе көбейді, өзбектер 1 есеге өсті, ал басқа ұлт өкілдерінің үлесі төмендей түсті (№2-кесте қала тұрғындарының ұлттық құрамын көрсетеді.)

2-кесте.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала халқының ұлттық құрамындағы пайыздық көрсеткіш (1989-2009 жж.)

Жылдар	1989	1999	2009
Барлығы	100	100	100
Қазақтар	40,8	61,6	59,8
Орыстар	30,7	18,2	12,5
Өзбектер	11,7	11,7	21,5
Немістер	2,4	0,5	0,2
Татарлар	3,6	2,5	1,6
Украиндар	3,3	1,4	0,6
Басқалар	7,5	4,1	3,8

Бұл кестеден қазақтардың 20 жыл ішінде артып, түркі-мұсылман этностары, оның ішінде, өзбек ұлтының көбеюі, басқа еуропа ұлт өкілдерінің азаюын көріп отырмыз. Алдыңғы жылдарға қарағанда, қазақтардың қалалық мекендерде шоғырланғанын көрсетеді [9].

Тәуелсіздік жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы халықтарында урбандалу процесі жоғары болды деуге болады. Себебі, 90-жылдары елімізде орын алған әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың салдарынан ауыл халқы алаға қарай ағылды. Сауда-саттық, жұмыссыздық жағдайлары өңір халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайына мейлінше әсер етті. Өңір халқы тек облыстағы қалаларда ғана емес, еліміздің ірі орталықтары саналған Алматы мен Астана қалаларына көптеп көшіп кетті.

3-кесте.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала халқының жынысы бойынша пайыздық көрсеткіші (1989-2009 жж.)

	1989		1999		2009	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
Жалпы саны	351891	387056	347786	381801	466177	505895
Пайызы	47,6	52,4	47,7	52,3	47,9	52,1
Барлығы	738947		729587		972072	

Кестеде қарастырып отырғанымыздай, облыста 20 жылда 11,4 мың ерлер өссе, ал әйелдердің көрсекіші 118,8 мың адамға өсті [10].

Өңірде қалыптасқан әлеуметтік-демографиялық ахуал

Оңтүстік халқының артуына әрине бірінші кезекте жергілікті қалыптасқан салт-дәстүр мен оның ерекшеліктері болып табылады. Атап отырғанымыздай, халықтың артуы да осы дәстүрмен тығыз байланысты. 1989-2009 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысындағы қалалар халқының едәуір өзгерістер орын алғанын статистикалық мәліметтерден көреміз. Оңтүстік Қазақстан облысы әлеуметтік-демографиялық, экономикалық ерекшеліктерімен қатар, салт- дәстүрімен де көзге түседі. Оның дәлелі ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Оңтүстік – қазақтың қаймағы шайқалмаған жер. Бұл өңір шуақты күнімен, халқының жомарттығымен, салт-дәстүрге беріктігімен, ең бастысы еңбек сүйгіштігімен ерекшеленеді. Сіздерге әр келген сайын Оңтүстік қазақстандықтардың өз өлкесін гүлдендірумен, тұрмыс-тіршіліктерін жақсарту түсуімен қатар өздерінің негізгі түп-тамырын ұмытпай, әдемі жалғастырып жататындығын көреміз» - деп беріп отырған бағалауынан көреміз [10; 85]

Некеге тұрудың жалпы коэффициенті 2001 жыл 100 адамға 6,3 пайыз болса, 2003 жылы 1000 адамға 7,6 ал, 2005 жылы 1000 адамға 8,1 пайыздық некеге тұру көрсеткіші тіркелген. 2006 жылдың тіркеуі бойынша некелесудің коэффициенті халықтың 1000 адамына шаққанда 8,6 некені құрады. 2005 жылдың қаңтар ақпан айымен салыстырғанда 1000 адамға шаққанда 1,9 некеге артты. Некелесудің ең жоғарғы деңгейі 1000 адамнан Түркістан қаласында – 11,1 Сарыағашта – 10,4 төмен деңгейі – Шымкент

қаласында – 6,9 некеге тұру көрсеткіші орын алды. 2006 жылы некелесудің ең жоғары деңгейі Шымкент қаласында - 22,6 пайыз Төле би ауданында – 21,1 пайыз тіркелді.

Айта кетерлігі, некеге тұру бар жерде отбасының ажырасу мәселесі де бар. Ажырасу фактілері басқа облыстармен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстан облысында аса көп болған жоқ. Осы тұста салыстырмалы түрде атап өтсек, облыс бойынша 2001 жылы 0,98 пайыз болды. Ал, 2003 жылдың бес айында облыс бойынша тіркелген ажырасудың 39,6 пайызы Шымкент қаласына тиесілі болды. Ажырасудың жалпы коэффициенті әр 10000 адамға шаққанда 2002 жылыдың қаңтар-мамыр айларындағы – 0,97 ден 2003 жылдың қаңтар-мамыр айларында 0,96 – ға дейін кеміді. Ажырасушылықтың жоғарғы деңгейі Арыс 2,5, Шымкент 1,6, Кентау қаласында 1000 адамға шаққанда 105 ажырасу көрсеткіштері тіркелген. Мұның бәрі әрине өңір халқының арасында демографиялық өсудің қарқынын айтарлықтай азайтатыны анық [11].

Некеде тұрған отбасылардың санының артуы уақыт санап артты. 2003 жылдың қаңтар – мамыр айларын салыстырған некелесу саны облыстық барлық қалалық әкімшіліктері мен қалаларында артқандық байқалады.

Демографияның ең негізгі жағдайы болатын туу жағдайына келсек, 90-жылдары өңірде туу көрсеткіші жоғары болған жоқ. Оған 1999 жылғы санақ нәтижелері мысал бола алады. Туу деңгейі жаңа ғасырдың басында өзгеріп, оң көрсеткіштер орын ала бастады. 2003 жылы 1000 адам 25,2. 2004 жылы 1000 адамға 27,5. 2005 жылы 30,38. 2006 жылы 30,03 адамнан келген. Туудың жоғары көрсеткіші Кентау қаласында 2005 жылы 23,76. 2006 жылы 22,26. Шымкент қаласында 2005 жылы 28,14. 2006 жылы 27,38 адамнан енген. Сонымен қатар, аудандардағы туудың жоғары көрсеткіштері: Шардара қаласында 2005 жылы 35,53, 2006 жылы 30,04, Сарыағаш қаласында 2005 жылы 32,10, 2006 жылы 34,16, Жетісай қаласында 2005 жылы 35,52, 2006 жылы 35,03 деп көрсетілген [11; 107].

Өңірде өлім-жітімді азайту шаралары ертеден қолға алынған. Бұл жағдай тәуелсіздік жылдарынан басын өлім деңгейі 2003 жылы 1000 адамға шаққанда 7,3 2004 жылы көрсеткіш бойынша 0,3 адамға кеміген. Шардара қаласында ең төменгі көрсеткіш 2005 жылы 6,17, 2006 жылы 5,19, Жетісай қаласында 2005 жылы 6,51, 2006 жылы 6,13, Сарыағаш қаласында 2005 жылы 7,86, 2006 жылы 6,28 қала бойынша 2005 жылы 8,51, 2006 жылы 7,91. Арыс қаласында 9,51, 2005 жылы бойынша 2006 жылы 8,73. Кентау қаласында 2005 жылы 10,25, 2006 жылы 9,75. Ленгінде 2005 жылы 9,12, 2006 жылы 9,14. Жоғары көрсеткіш өлем деңгейі Шымкент қаласы 2005 жылы 10,59, 2006 жылы 11,11 көрсеткен. Өлім деңгейіне экономикалық факторлардың әсерінен болатын қан қысымының өзгеруі, кездейсоқ жағдайлар және сапасыз тамақтану улану себеп болады.

Оңтүстік Қазақстан облысында халықтың демографиялық жағдайын реттеу мақсатында өлім-жітімді азайту жолға қойылып, ол бойынша әр түрлі шаралар атқарылу ерте кезден-ақ қолға алынған. Облыста әлеуметтік қамтамасыз етуде халықтың неғұрлым «әлжуаз» топтарына қолдау көрсету, халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қолдау көрсетудің 2006-2008 жылдарға арналған өңірлік бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылады. 2008 жылдың 1 қаңтарында 2007 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда аз қамтамасыз етілген азаматтардың саны 44,7%-ға кеміп, 17604 адамды құрады немесе облыс халқының – 0,8% -ын құраған. Жыл басынан бері кедейшілік деңгейі 0,6 пайыздық бірлікке төмендеген. 2008 жылдың 1 қаңтарына 1752 азаматқа 11,2 млн теңге өтемақы төленген. Халықтың тұрмысын жақсарту мақсатында 2007 жылы 29585 адамға, 193,8 млн теңге мөлшерінде атаулы әлеуметтік көрсетілген. Сонымен қатар 41862 отбасының 18 жасқа дейінгі 148913 балаларына 1344,2 млн теңге мөлшерінде мемлекеттік жәрдемақы төленген [11; 87].

Сондай-ақ, егде жастағы адамдар мен ардагерлерге көмек көрсету оңтүстік өңір халқының негізгі істерінің бірі. Облыста 2 мыңыншы жылдың алғашқы жылдары 39 мыңнан астам соғыс ардагерлері және оларға теңестірілген тұлғалар, оның ішінде 2166 – Ұлы Отан соғысының ардагерлері мен мүгедектері болған. Ардагерлер үйіне жеке санаттағы 5173 адам емделуге жіберілген.

Көші-қон жағдайының демографияға әсері

Оңтүстік облыстағы демографиялық жағдайға ықпал етуші факторлардың ең негізгілерінің бірі – ол көші-қон факторы болды. Көші-қон факторы негізінен сырттан көшіп келетін қандастардың Отанға оралуымен тығыз байланысты болды. Демографиялық жағдайда халықтың көші-қон қозғалысында әсер етеді. Сонымен бірге, орын алып отырған жағдай, ол оралмандар статусын анықтау жолында 1991 жылдан бастап келелі шаралардың атқарылуы. Ондай шаралар қатарына оралмандарды жаңа Қазақстанға бейімдеу жолындағы құқықтық, мәдени, әлеуметтік экономикалық іс-әрекеттер тізбегін айтуға болады. Елімізде 1991 жылы “Азаматтық” туралы, 1992 жылы “Эмиграция” туралы заң негізінде қайта көшіп келіп жатқан жұрт “оралман”, “репартиант” мәртебесіне ие болса, онда ел Президентінің жылдық квотасы бойынша емін еркін қоныстануына рұқсат берілген [12].

Қазақ диаспорасын дүниежүзінің 40-тан астам елінде, басым көпшілігі Қазақстанмен шекаралас Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан, Қытай, Моңғолия және Ресей елдерінде шоғырланған. Олардың атамекенінен ауа көшуі не тарихи Отаннан бөлініп қалуы сол кездегі саясат пен тарихи жағдайларға байланысты еді. Мысалы тәуелсіздік жылдарында Өзбекстан қазақтары ТМД елдеріндегі ең ірі диаспораны құрады. Олардың саны ресми деректерде 930 мың делінсе [13;7]. бейресми деректерде 1,5 млн адам делінеді. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі стратегиялық саясатының бірі сырттағы этникалық қазақтарды тарихи Отанына қайтару бағыты еді. Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаев «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек» деген айдармен, ата-мекенге келемін деуші ағайындарға жол ашық екенін айтып, ортақ Отанымыз Қазақстанға шақырды [14].

Алыстағы ағайындарға демеу болып, шеттегі қандастарымыздың елге деген ниет-тілегі арта түсті. Сырттағы қазақтардың үлкен бір бөлігін Орталық Азиядағы қазақтар құрайды. Ондағы қазақтардың тарихи тағдыры этнографиялық ерекшелігі, тарихи Отанға оралуы, бейімделуі жөнінде Б.К.Қалшабаева өзінің еңбегінде жан-жақты көрсетеді. Тарихи Отанға оралған репатрианттардың үлкен бөлігін Орталық Азиядан келген қазақтар құрайды. Олардың елге оралуындағы негізгі себептері саяси әкімшілік саясат салдарынан туындаған элеуметтік-экономикалық қиындықтар оның ішінде қазақ мектептерінің қысқаруы, латын әліппесінің енуі, қазақ жастары мен әйел адамдар арасындағы жаппай жұмыссыздықтың көбеюі, экологиялық қолайсыздықтар оның ішінде Арал теңізінің экологиялық апатының әсері салдарынан деп түсіндіреді. Сонымен қатар еліміздің Отандастарымызға беріп отырған материалдық және моральдық көмегі де себеп болды деуге болады [5:25].

1993-1996 жж. Оңтүстік Қазақстанға Ираннан - 320, Тәжікстаннан 420, Өзбекстаннан - 1300, Ауғанстаннан - 90, Түркіменстаннан - 210. Түрік республикасынан 70 адам қандастарымыз келеді. Ал, 1997-1999 жылғы шетелдерден көшіп келу квотасы бойынша Ираннан Ислам республикасынан - 25, Қытай Халық республикасынан - 15, Ресей федерациясынан - 20, Тәжікстан Республикасынан - 30, Түркменстан Республикасынан - 30, Өзбекстан республикасынан - 170 адам келсе, 2000-2007 жылдары Пәкістан Ислам Республикасынан 71, Ауғанстаннан 171, Түркия Республикасынан - 45, Тәжікстаннан 5, Түркіменстаннан - 320, Өзбекстан республикасынан 6884, ТМД-ның басқа елдерінен 70 отбасы келді [15].

Орталық Азиядан келген оралмандардың негізгі бөлігі Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанды. Оңтүстік Қазақстан облысы алыс және жақын шетелден тарихи отанына оралған отандастарымыз үшін ең жайлы да тартымды аймақ болып саналды. Бұл шамамен Қазақстанда тұрып жатқан барлық оралмандардың 23%-н құрайды. Тәуелсіздік жылдары 1991-2007 жылдар аралығында Қазақстанға Өзбекстаннан қоныс аударған қазақтардың саны, ҚР Еңбек және тұрғындарды элеуметтік қорғау министрлігінің миграциясы бойынша Комитетінің мәліметтеріне қарағанда, 399453 адамды құрайды (102748 отбасы). Оның ішінде Қарақалпақстанмен мен Науаи облыстарынан қоныс аударушы қазақтар көптеп саналады, олар ең алдымен экологиялық қолайсыз аудандардың (алдымен Арал өңірі) тұрғындары болды. Осыған байланысты елімізде көші-қон саясаты, Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, Нұрлы көш тағы осы сияқты мемлекеттік және қоғамдық орындар жұмыс істеді.

Халықтың көшіп қонуына көптеген жағдайлар себеп болды. Оған, өмір сүру деңгейі, кіріс көзі, айналысу кәсібі жұмыссыздықтың салдары жатады. 2000-2005 жылдар аралығында қалалық жерге миграция және демографиялық департаменттердің анықтамасы бойынша 133216 адам көшіп келген. Көші-қон айырымына келсек, келгендер саны кеткендерден асып түскен. «Қазақстан республикасының көші-қон және демография жөніндегі агенттігінің Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша басқарманың дерегінше 2002 жылы 3208 отбасы атамекенге қоныс аударса, 2003 жылы 6321 отбасы елімізге көшіп келген. Осындай сандар көрсеткіші 2005 жылдың қыркүйек айына дейін 28580-ге өскен. Республикамыз бойынша оралмандар 105 мыңнан асқан болса, солардың үштен бірі оңтүстік аймақтарға қоныстанған [12; 191].

Көші-қонның нәтижесінде Қазақстанға келген қандастардың Оңтүстік Қазақстан облысында 23 пайызы орналасты. Оның басты себебі, Оңтүстіктің өзге облыстарға қарағанда, табиғи-территориялық қолайлылығында еді. Халық даналығында ылғандай айтады «Ел болам десең бесігінді түзе». Сол себепті де, элеуметтік-демографиялық тұрақтылығымызды және оның өсуін сақтауға мемлекет тарапынан жағдай қалыптастыру қажет.

Қорытынды.

Ғылыми жұмысты жазуда бірнеше ғылыми қорытындылар қабылданды. Тақырыпты қорыта келе, егеменді еліміздің халық санының өсуіне Оңтүстік облыстың қосқан үлесі де көп болғанын байқаймыз. Ол үшін, Оңтүстік өңірде бала тууды көбейту, ана денсаулығы мықты болып, дүниеге дені сау бала әкелу жұмыстарына мән беріліп, бұл негізінен қалалық жерлерде ерекше қолға алынған деуге болады.

Өңірдің демографиясын дамытуда мемлекет тарапынан дұрыс материалдық көмек көрсетілуі мен жас отбасы-ларға қолдау және жастарды жұмыспен қамту мәселелері өңір халқының басты мәселелері болып саналған. Қазіргі уақытта бұл мәселелер өзінің шешімін тауып келеді. Еліміздің болашағы мен өсіп өркендеуі үшін демография ең өзекті мәселе болғандықтан, туындаған әлеуметтік-демографиялық мәселелерді Оңтүстік Қазақстан облысы басқа өңірлер сияқты бұл мәселені мемлекет болып, қоғам болып, ел болып шешіп келеді.

Басты қорытындылардың бірі өңір халқының демографиясын көтеруде шетелден келген қандастардың үлесі қомақты болып отыр. Өз Отанына оралған отандастарымызды қабылдау, оларды орналастыру үшін қолайлы жағдай жасау, қандастарды әлеуметтік ортаға тезірек кірігуі үшін жағдайды қамтамасыз ету жұмыстарын Оңтүстік Қазақстан облысы алғашқылардың қатарында қолға алған және ол өз нәтижесін беріп отыр. Шетелдердегі қазақ диаспорасының қабілетті және дарынды балаларын, жасөспірімдері мен жастарын оқуға, еңбекке тарту бұл облысты дамытуда маңызды мемлекеттік бағдарлама екені даусыз.

Оңтүстік Қазақстан облысында қаланың жылдан-жылға кеңейіп, халықтың тығыз орналасуы анық байқалады. Соның ішінде облыс орталығы Шымкент қаласы Қазақстандағы инфрақұрылымы дамыған, өнеркәсіптік және ғылыми-мәдени жағынан маңызын жоймаған қалалардың бірі болып табылады. Алдағы уақытта облыс, өзінің әлеуметтік-экономикалық бағдарламасы арқылы үлкен жетістерге жететініне сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбеков М.Х. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета.* – Алматы, 2001. –96. с.
2. Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографические процессы современного Казахстана.* Алматы, Атамұра, 1995, 128 с.
3. Алексеенко Н.В. *Историческая демография Казахстана.* ВКГУ, 2001. – 67 с.
4. Найманбаев Б.Р. *История миграционных процессов в Казахстане в период 1970-1999 гг.* Монография. – Шымкент, издательство «Алем», 2011. – 144 стр.
5. Қалишабаева Б.К. *Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу).* Алматы: Қазақ университеті, – 2011 б.
6. *Оңтүстік Қазақстан [Мәтін]: энциклопедия / – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 560 б.*
7. *Итоги переписи населения 1999 года по Южно-Казахстанской области. Агентство Республики Казахстан по статистике. - Алматы: Статистический сборник /Под ред. А.А. Смаилова/ 2001. - Том 1. - 157 с.*
8. Досымова Гүлдерхан. “Түркістан облысы халқының демографиялық мәселелері”// *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2021, (4/2), - Б.77-86.
9. *Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. 2009 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны. / Редакциясын басқарған Ә. Смайылов. - Астана: - 2009. - 47 б.*
10. Спабеков Ж.К. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы қалалар халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1989-2009 жж.). // Қазақстанның ЕҚЫҰ төрағалығына арналған «Қазақстан Республикасы және әлемдік тарихи процесс» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2010 жыл. / жасапты ред. С.К. Удербәева. – Алматы: Қазақ университеті. 2011. – 200 б.*
11. Исабекова Н.А. *Оңтүстік Қазақстан облысының халқының демографиялық жағдайы. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008. – №4(51). – Б. 105-107.*
12. Асылбеков Е.С. *Оңтүстік Қазақстан облысының ұлттық құрамының қалыптасуы. // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2005. – №2(37). – Б. 189-191.*
13. Мендиқұлова Г.М. *Казахская диаспора: История и современность Алматы: Реуз, 2006. – 343 б.*
14. Назарбаев Н.Ә. *Құшағымыз бауырларға айқара ашық. // Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. Алматы, 1993. 346 б.*
15. Бейсегұлова А.Қ., Шәмеева В.Ә. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы Репатриаттардың орналасуының кейбір мәселелері. // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері және даму болашағы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің 80-жылдығы аясында ҚР ҰҒА академигі У.Х. Шәлекеновтың 90-жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. 16 мамыр 2014 ж. – Алматы: Қазақ университеті. – 327 б.*

References:

1. Asylbekov M.H. *Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta*. – Almaty, 2001. –96. s.
2. Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana*. Almaty, Atamura, 1995, 128 s.
3. Alekseenko N.V. *Istoricheskaya demografiya Kazahstana*. VKGU, 2001. – 67 s.
4. Najmanbaev B.R. *Istoriya migracionnyh processov v Kazahstane v period 1970-1999 gg. Monografiya*. – Shymkent, izdatel'stvo «Alem», 2011. – 144.
5. Qalshabaeva B.K. *Ortalyq Azuudaǵy qazaqtar (tarhi-etnografualyk zerttey)*. Almaty: Qazaq ǵniversiteti, – 2011 b.
6. *Óntústik Qazaqstan [Mátin]: entsiklopedua / – Almaty: Qazaq entsiklopeduasý, 2005. – 560 b.*
7. *Itogi perepisi naseleniya 1999 goda po YUzhno-Kazahstanskoj oblasti. Agentstvo Respubliki Kazahstan po statistike*. - Almaty: Statisticheskij sbornik /Pod red. A.A. Smailova/ 2001. - Tom 1. - 157 s.
8. Dosymova Gýlderhan. “Türkistan oblysy halqynyń demografualyq máseleleri”. // *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2021, (4/2), - B. 77-86.
9. *Qazaqstan Respýblikasy statistika agenttigi. 2009 jyl basyna Qazaqstan Respýblikasy halqynyń oblystar, qalalar jáne áydandar boıynsha sany. 2009. 476.*
10. Spabekov J.K. *Óntústik Qazaqstan oblysyndaǵy qalalar halqynyń áleymettik-demografualyq damýy (1989-2009 jj.)*. // *Qazaqstannyń EQYU tóraǵalyǵyna arnalǵan «Qazaqstan Respýblikasy jáne álemdik tarhi protsess» atty halyqaralyq ǵylymi-praktikalıyq konferentsua materialdary. 2010 jyl. / jayıpty red. S.K. Ýderbaeva*. – Almaty: Qazaq ǵniversiteti. 2011. – 200 b.
11. Isabekova N.A. *Óntústik Qazaqstan oblysynyń halqynyń demografualyq jaǵday. Ál-Farabi atyndaǵy QazÚY Habarshysy. Tarh seruasý. – 2008. – №4(51). – B. 105-107.*
12. Asylbekov E.S. *Óntústik Qazaqstan oblysynyń ulttyq quramynyń qalyptasýy. // Ál-Farabi atyndaǵy QazÚY Habarshysy. Tarh seruasý. – 2005. – №2(37). – B. 189-191.*
13. Mendikulova G.M. *Kazahskaya diaspora: Istoriya i sovermennost'* Almaty: Reiz, 2006. – 343 b.
14. Nazarbaev N.Á. *Qushaǵymyz baýyrlarǵa auqara ashyq. // Dúniejúzi qazaqtarynyń quryltay. Almaty, 1993. 346 b.*
15. Beiseǵulova A.Q., Shámeeva V.Á. *Óntústik Qazaqstan oblysyndaǵy Repatriattardyń ornalasýynyń kebir máseleleri. // «Qazaqstan arheologuasý men etnologua ǵylımynyń ózekti máseleleri jáne damý bolashaǵy» atty ál-Farabi atyndaǵy QazÚY-diń 80-jyldyǵy auasynda QR UǵA akademigi Ý.H. Shálekenovtyń 90-jyldyǵyna arnalǵan halyqaralyq ǵylymi-t»járıbelik konferentsuanıyń materialdary. 16 mamyr 2014 j. – Almaty: Qazaq ǵniversiteti. – 327 b.*